

Д.З. Нурбаева^{*1}, Қ.Қ. Сулейменова²

¹ *Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ PhD докторанты, Астана, Қазақстан
E-mail: dina.nis01@gmail.com*

² *Халықаралық білім беру корпорациясы, Алматы, Қазақстан
E-mail: kimbat_kasimovna@mail.ru*

1920 ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚАЗАҚ АКСРНІҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ШАРУАШЫЛЫҚ АХУАЛЫНДАҒЫ ТҰЛҒАЛАР РӨЛІ

Аңдатпа

Зерттеу жұмысының мақсаты – 1920 жылдардағы Қазақ АКСРнің әлеуметтік-шаруашылық ахуалы күрделі өзгерістерді бастан кешіріп жатты. Кеңестік әлеуметтік-шаруашылық реформалар жергілікті қоғамдық даму ерекшеліктерін ескере бермеді. Ал, жоғарыдан жіберген билік кадрлары қазақ халқының тұрмысының түпкі мағынасын түсінуге қабілеттері жетпеді. Осы тұста қазақ ұлтынан шыққан бірқатар тұлғалар әлеуметтік-шаруашылық салаларында жүзеге асып жатқан кеңестік реформаларды ұлт мүддесіне бұруға күш жұмсады. Зерттеудің мақсаты аталған тұлғалардың тарихи рөлі мен бүгінгі сабақтасығына талдау жасауға арналады.

Зерттеу жұмысының міндеттерінің бірі 1920 жылдары Қазақ АКСР билік жүйесінде қызмет атқарған С. Меңдешев, Ұ. Құлымбетов сынды тарихи тұлғалардың жергілікті әлеуметтік-шаруашылық салаларды түзету мен ілгерілетуге бағытталған іс-әрекеттеріне баға беру және пайымдаумен өлшенеді.

Зерттеу жұмысының өзектілігі 1920 жылдардағы қазақ даласында іске асқан әлеуметтік-шаруашылық құбылыстардың тарихи мәнін айшықтауға септігін тигізеді. Аталған кезеңде қазақ әлеуметі бірнеше тағдыршешті әлеуметтік және шаруашылық реформаларды бастан өткерді. Олардың кемшіліктері мен олқылықтарын түзеп, қоғам пайдасына жұмсай білген саяси қайраткерлердің еңбегін дұрыс бағамдай білу маңызды саналады.

Зерттеудің нәтижесінде 1920 жылдардағы Қазақ АКСРнің әлеуметтік-шаруашылық жүйелерінің даму үрдісінің бірқатар аспектілеріне көз жеткіздік. Кеңестік билік жүргізген реформалардың орынсыз қырларының сипаттарына тарихи пайым жасай алдық.

Кілт сөздер: кеңестік жүйе, әлеуметтік-шаруашылық реформалар, тарихи тұлғалар, Ұ. Құлымбетов, С. Меңдешев, өлкелік комитет.

Нурбаева Д.З. ^{*1}, Сулейменова К.К. ²

¹ *Phd докторант ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Қазақстан
E-mail: dina.nis01@gmail.com*

² *к.и.н., доцент, Международная образовательная корпорация, Алматы, Қазақстан
E-mail: kimbat_kasimovna@mail.ru*

РОЛЬ ЛИЧНОСТЕЙ В СОЦИАЛЬНО-ХОЗЯЙСТВЕННОЙ СИТУАЦИИ КАЗАХСКОЙ АССР В 1920-Е ГОДЫ

Аннотация

Цель исследовательской работы – социально-хозяйственная обстановка Казахской АССР в 1920-е годы претерпела серьезные изменения. Советские социально-хозяйственные реформы не учитывали специфику местного общественного развития. А присланные свыше властные кадры не смогли понять смысл жизни казахского народа. В то же время ряд лиц казахской национальности приложили усилия для преобразования советских реформ, осуществляемых в социально-хозяйственной сфере, в интересы нации. Цель исследования – проанализировать историческую роль и преемственность этих лиц сегодня. Одна из задач исследовательской работы измеряется оценкой и суждением действий исторических личностей, занимавших в 1920-е годы в системе власти Казахской АССР, направленных на коррекцию и продвижение местных социально-хозяйственных сфер, таких как С. Меңдешев, У. Кулымбетов.

Актуальность исследовательской работы способствует выявлению исторического значения социально-хозяйственных явлений, реализованных в казахской степи в 1920-е годы. В этот период казахский социум претерпел несколько судьбоносных социальных и хозяйственных реформ. Важно

уметь правильно оценивать труд политических деятелей, которые смогли исправить недостатки общественной системы и потратить свои силы на благо общества.

В результате исследования мы убедились в ряде аспектов процесса развития социально-хозяйственных систем Казахской АССР в 1920-е годы. В ходе изучения удалось сделать историческое суждение о характере неуместных граней реформ, проводимых советской властью.

Ключевые слова: советская система, социально-хозяйственные реформы, исторические личности, У. Кулымбетов, С. Мендешев, краевой комитет.

D.Z. Nurbayeva *¹, K.K. Suleimenova²

¹ PhD student of L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan

E-mail: dina.nis01@gmail.com

² PhD, Associate Professor, International Educational Corporation, Almaty, Kazakhstan

E-mail: kimbat_kasimovna@mail.ru

THE ROLE OF PERSONALITIES IN THE SOCIO-ECONOMIC SITUATION OF THE KAZAKH ASSR IN THE 1920S

Abstract

The purpose of the research work is that the socio-economic situation of the Kazakh ASSR underwent serious changes in the 1920s. Soviet socio-economic reforms did not take into account the specifics of local social development. And the powerful cadres sent from above could not understand the meaning of the life of the Kazakh people. At the same time, a number of people of Kazakh nationality made efforts to transform the Soviet reforms carried out in the socio-economic sphere into the interests of the nation.

The purpose of the study is to analyze the historical role and continuity of these individuals today. One of the tasks of the research work is measured by the assessment and judgment of the actions of historical figures who occupied the power system of the Kazakh ASSR in the 1920s, aimed at correcting and promoting local socio-economic spheres, such as S. Mendeshiev, U. Kulymbetov.

The relevance of the research work contributes to the identification of the historical significance of socio-economic phenomena realized in the Kazakh steppe in the 1920s. During this period, Kazakh society underwent several crucial social and economic reforms. It is important to be able to correctly evaluate the work of political figures who were able to correct the shortcomings of the public system and spend their efforts for the benefit of society.

As a result of the research, we were convinced of a number of aspects of the development of the socio-economic systems of the Kazakh ASSR in the 1920s. During the study, it was possible to make a historical judgment about the nature of the inappropriate facets of the reforms carried out by the Soviet government.

Key words: the Soviet system, socio-economic reforms, historical figures, U. Kulymbetov, S. Mendeshiev, regional committee.

Кіріспе. 1920-1930 жылдар Қазақстан тарихында күрделі өзгерістер мен құбылыстар сипатында айқындалады. Осы кезеңде кеңестік билік өзінің түрлі сынақтарға ие әлеуметтік-шаруашылық реформаларын іске асырды және оның зардаптарын қазақ халқы ауыр тартты. Зерттеу барысында не үшін әлеуметтік-шаруашылық аспектілерге басым назар аударылды деген сұрақ туындайды. Оның себебі 1920-1930 жылдар әлеуметтік-шаруашылық салаларындағы қиындықтар мен үндеулерге толып болып табылады. 1960-1970 жылдар мәдениет пен өнер саласындағы тұлғалардың қайраткерлігімен есте қалды. 1920 жылы құрылған Қазақ АКСРнің билік жүйесінде бірнеше қазақтан шыққан тұлғалар қызмет атқарды. Олардың қатарында С. Мендешев, Ұ. Құлымбетов, А. Байтұрсынов сынды есімдер аталады. Жоғарыда аталған екі есім автономды республиканың әлеуметтік-шаруашылық үрдістерінде тікелей маңызды рөл атқарды. Осы қызметтерінің нәтижелерін кейіннен ауыр жазамен өтеуге мәжбүр болды.

Жоғарыда аталған мәселелердің ішінде әлемнің тұрғындарының қартаю үрдісі тарихта бұрын болмаған сипатқа ие болып, ұзақ үрдіске созылатындығын көрсетіп отыр. Тұрғындардың басым бөлігі кәрілік жасында және оған үлкен жастағы адамдар жақындап келеді. Тұрғындардың қартаю үдерісінің себептерінің бірі туудың азаюы және үлкен жастағы адамдардың өмір сүру көрсеткішінің артуы болып табылады. Медицина мен технологияның даму жетістіктері адамдардың өмір сүру жағдайларын барынша қолайландырып өмір сүрудің ұзақтығына тікелей әсер етті. Бірқатар ғалымдар өмір сүру ұзақтығының артуын адамзат тарихындағы үлкен жетістіктердің бірі ретінде бағалайды. Жорамалдарға қарағанда 2045-2050 жылдары туылғандар дамыған аймақтарда негізінен 83 жасқа дейін өмір сүреді, дамушы аймақтарда 74 жасқа дейін жеуі мүмкін. Қазіргі уақытта 33 елде туылу кезіндегі алдағы өмір

сүру ұзақтығы 80 жастан асады. Продолжительность предстоящей жизни при рождении в настоящее время превышает 80 лет в 33 странах; пять лет назад такие показатели были лишь в 19 странах. Бес жыл бұрын жоғырада аталғандай көрсеткіштер тек 19 елде болатын. Дамыған елдердің басында тұрған Жапонияда егде жастағы адамдар ел тұрғындарының 30% құрайды. Ал, 2050 жылға қарай әлемде егде жастағы тұрғындарының көлемі 30% асатын елдердің қатары 64 жетуі мүмкін.

Жер көлемі ауқымды және халықаралық көлік транзиттерінің торабында орналасқан Қазақстан үшін демографиялық ахуалдың тұрақтылығы мен көші-қон мәселесін реттеу стратегиялық маңызды вектор болып табылады. Аталған мәселенің оң шешімін табуы еліміздің ішкі дамуы, аймақтық және халықара-лық әріптестіктегі саясатының нығаюы мен қауіпсіздігін қамтамасыз етуді жолға қоятындығы сөзсіз.

Қазіргі Қазақстан көші-қон үдерістерінің белсенді қатысушыларының біріне жатады. Оның демографиялық даму көрсеткіші соңғы жылдары үлкен өзгерістерді бастан кешіруде. Демографиялық өсімнің ішкі ресурстар мен сыртқы ықпалдардың әсерінен ұлғаюының тепе-теңдігі бұзылды деуге негіз бар. Мысалы, 1990 және 2000 жылдардың басында Қазақстанның демографиялық өсімі мемлекеттің сыртқы көші-қон бағдарламасы аясында жүзеге асқандығы белгілі. Ал, қазіргі таңда демографиялық өсімді ішкі қоғамдық дүмпүлер тузууда. Бұған, мемлекеттің әлеуметтік жәрдемдері мен қоғамның тұрақталуы себеп болуда. Бірақ, демографиялық күрт жарылыстың әртүрлі факторларды ортаға шығаратындығын демограф ғалымдар жақсы ұғынады.

2002-2004 жылдары тұрғындардың табиғи өсімі сыртқы көші-қонның сальдосынан артық түсті. Бұл демографиялық ағым кейінгі жылдары тұрақты қалыпты көрсетті. Демографиялық өсімнің жыл сайын артуы мемлекеттік әлеуметтік-экономикалық саясатына бірқатар өзгерістерді енгізуді қажет ететіндігі түсінікті. Ауылдар мен қалаларда жаңа мектептер мен ауруханаларды, балабақшаларды, жолдарды салудың қажеттілігі ұлғайды. Ішкі нарықта жұмыссыздық пен бәсекелестіктің дәрежесі қарқын алды. Сонымен қатар, қалалар мен ауылдар арасындағы көші-қонның легі үздіксіз дамуға ие болды. Жоғарыда айтылған мәселелердің барлығы мемлекеттің демографиялық саланы реттеу мен қадағалаудың жаңа тетіктерін ойластыруға шақыратындығы айқын.

Материалдар. Мақалада Қазақстанның демографиялық институттарының зерттеу жинақтары мен статистикалық мәліметтері көрініс тапқан. Сонымен қатар, мемлекеттік органдардың электронды сайттарындағы деректер тобы материалдар базасының көлемін ұлғайтты.

Әдіснама. Мақаланы жазу барысында тарих ғылымы мен әлеуметтік ғылымдардың классикалық ғылыми әдістері мен тәсілдері кеңінен қолданылды. Салыстырмалы-талдау әдісінің көмегімен Қазақстан-ның саяси-қоғамдық даму кезеңдеріндегі демографиялық дамудың қозғалыстарының ерекшеліктеріне баға бере аламыз. Мысалы, 1990 жылдар мен 2000 жылдардың жүзіндегі демографиялық және көші-қон ахуалдарының түрлі сипатқа ие болғандығы түсінікті. Сонымен қатар, демографиялық күйдің дамуының арту және кему көрсеткіштерінің қоғамның ішкі құрылымдарына ықпалын айқындауда құрылымдық әдіс жәрдемдесті. Көші-қон ағымдарының ауылды және қалалы елдімекендердің дамуына теріс және оң әсерлерін бағамдауда типологиялық әдіске сүйендік. Аталған әдіс көші-қон ахуалының мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық секторларына жеке ықпалдарын анықтауға септігін тигізді. Статистикалық әдіс демография мен көші-қон салаларына қатысты ресми және ресми емес ақпараттарды топтауға сүйемел жасады. Дедукция және индукция әдістері демографиялық ахуалдың күрт өзгеру шамаларын айқындай-тын мәліметтердің топтарын жеке және жалпы талдауға мүмкіндіктер ашты.

Нәтижелер. КСРО мемлекетінің тарқауы посткеңестік елдерде демографиялық және көші-қон үрдістерінің күрделенуін туғызды. Кеңестік демографиялық саясаттың құрбанына айналған неміс, поляк, армян, грек этностары өздерінің тарихи отандарына оралуға ынта танытты. Бұл бағытта тәуелсіз Қазақстан Республикасы оң шешімдер қабылдады және тарихи отандарына оралғысы келетін ұлттарға заңдық тұрғыда қарсылық танытпады. Статистикалық мәліметтерге қарағанда 1990-1999 жылдардың аралығында Қазақстаннан 2 млн. 873 мың өзге ұлт өкілдері көшіп кеткен [1, 18-б.]. Олардың жаппай көшу үдерісі Қазақстанның демографиялық ахуалының нашарлап кетуіне алып келді. Демографиялық табиғи өсім құлдырап кетті. Табиғи өсімнің көрсеткіштері көші-қон үрдісінің салдарынан 3 есеге жуық азайды. Оған қоса әлеуметтік-экономикалық ахуалдың нашарлауы бала туу санының азаюына себеп болды. Ал 1990-1999 жылдары елімізге 939 мың адам көшіп келген. Яғни, көші-қон саласындағы теріс сальдо 1 млн. 934 мың адамды құраған [2, 48-б.].

XXI ғасырдың басында Қазақстанның халық саны ұлғая бастады. Оған сыртқы көші-қон мен әлеуметтік-экономикалық жағдайдың жақсару факторлары әсер етті. 2002-2004 жылдары халықтың табиғи өсімі сыртқы көші-қонның теріс сальдосын жапты. Ал, 2004 жылдан бастап Қазақстанға көшіп келушілердің саны мен табиғи өсімнің арасалмағы тең түсті. Осылайша демографиялық өсім сыртқы

көші-қонның теріс сальдосынан біртіндеп арта бастады. 2005-2010 жылдардағы халықтың өсімі 1995-1999 жылдарға қарағанда 10 есе артты. 2008-2009 жылдары халықтың өсімінің 98% табиғи өсім есебінен болды [3]. Осы кезеңдері Қазақстанның тұрғындарының өсу динамикасы нақты қалыптасты деуге болады. Бұл даму үрдісі бүгінгі таңға дейін жалғасын табуда.

2000 жылдардың басындағы Қазақстанның тұрғындарының демографиялық арту құбылысында сыртқы көші-қонның әсіре үлкен болды. Бұл ретте мемлекеттің сыртқы елдердегі қандастарымызды елге оралту мемлекеттік бағдарламасы айтарлықтай маңызға ие болды. Бұл бағдарламаны мемлекеттік стратегиялық саясат деп те бағалауға болады. Қазақстанға сыртқы елдердегі тегі қазақ қандастарды көшіріп алып келудің мемлекеттік бағдарламасы «Оралман» деген атауға ие болды. Бұл бағдарламаға сәйкес, 1991-2010 жылдары елімізге 192 мың отбасы немесе 750 мың оралмандар қоныс аударды. Оларға берілетін квота жыл сайын артып отырды. 2005-2009 жылдары оралмандарға берілетін квота 15 мың отбасыны құрады [2].

Оралмандардың елге көшіп келуі аймақтардағы ауыл және қала тұрғындарының демографиялық құрылымына өзгерістер енгізді. Оралмандар мемлекеттік жоспар аясында тиісті елді мекендерге қоныстандырылды. Оларды әлеуметтік жабықтармен қамтамасыз етілу шаралары жүзеге асты. 2006-2009 жылдары табиғи өсімнің дамуы көші-қоннан жоғары дәрежеге жетті. Оны біз статистикалық мәліметтерден көре аламыз (Кесте 1).

Кесте 1. 2006-2009 жылдардағы Қазақстан тұрғындарының санының өзгеру компоненттері

Жыл	Жалпы өсім	Табиғи өсім	Көші-қон өсімі
2006	177,6	144,7	33,0
2007	174,6	163,6	11,0
2008	205,0	203,9	1,1
2009	223,0	215,5	7,5

Кестедегі мәліметтерге қарай отырып оның 2006 жылы көші-қон мен табиғи өсімнің арасының 5 есеге жуық болғандығына көз жеткіземіз. Ал, 2009 жылы табиғи өсім көші-қоннан болатын өсімнен 30 есеге жуық артқан [2, -б.].

Жалпы қарағанда Қазақстанның демографиялық үрдісі тәуелсіздік алған жылдардан бастап бірқатар өзгерістерге ұшырады. 1990 жылдары Қазақстанның тұрғындарының жаппай сыртқа көшуі орын алды. Осының есебінен халық санының күрт төмендеп кеткендігін жоғарыда айқындадық. Ал, 2000 жылдардың ортасынан бастап мемлекеттік бағдарламалар мен әлеуметтік жақсарулардың нәтижесінде Қазақстанға қоныс аударушылардың саны артты және халықтың табиғи өсім қуаты үлкен көрсеткіштерді тіркеді. 2010 жылдары мемлекет сыртқы көші-қонды реттейтін мемлекеттік заңнамаларды бекітті. Біріншіден «Орал-ман» бағдарламасының атауы «Нұрлы көш» бағдарламасына өзгерді. Бағдарлама аясында оралмандарға бөлінетін квотаның саны азайды. Себебі, ішкі табиғи өсімнің қарқыны мемлекетті сыртқы көші-қонды реттеуге мәжбүрледі. Мемлекет ендігі кезекте санға емес сапаға жұмыс жасайтындығын аңғартты [4].

Сондай-ақ, мемлекет сыртқа қарай бағытталған көші-қон үрдісі кезінде зардап шеккен аймақтардың тұрғындарының орнын толтыру жұмыстары бойынша үнемі мониторинг жүргізіп келді. 1990 жылдары шет мемлекеттерге қоныс аударушылардың басым көпшілігі еліміздің солтүстік өңірлеріне келіп тіркелді. Солтүстік Қазақстан, Ақмола, Қостанай, Павлодар облыстары басқа этнос өкілдерінің тарихи отандарына көшуі салдарларынан тұрғындарының табиғи өсімі кері кетті. Оны табиғи өсім жолымен толтыру ұзақ жылдарды талап ететіндігі сөзсіз еді. Осыған байланысты мемлекеттік көші-қон стратегиясы қабылданған болатын. Ол бойынша «Оралман» бағдарламасының аясында көшіп келушілерді солтүстік өңірлерге қоныстандыру көзделінді. 1991-2000 жылдары оралмандардың басым бөлігі солтүстік аймақтардың ауылды елді мекендері мен шағын қалаларына орналастырылды. Оралмандарға бөлінетін квота солтүстік өңірлерге тиісті болды.

2000 жылдардың ортасында оралмандарды оңтүстік және батыс аймақтардың ауылдарына қоныстандыру үрдісі кең етек алды. Оралмандардың жаңа ортаға бейімделу және кәсіппен шұғылдану мәселесі үкіметтік органдардың қадағалауында болды. Мемлекеттің бастамасымен оралмандарды уақытша орналастыру қызметін атқаратын 14 орталық жұмыс атқарды және олар бүгінгі таңға дейін жұмыстарын жалғастыру үстінде. 2008 жылдан бастап оралмандарды бейімдеу және қоғамға ықпалдастыру бойынша еліміздің 3 қаласында орталықтар ашылды [5]. Аталған орталықтар Қарағанды, Шымкент және Түркістан облысының Ақсуқент шағын қаласында 2008 жылдан бастап қызмет

атқаруда. Орталықта қандастары-мызды жаңа ортаға бейімдеу және үйренуге баулуға жәрдемдесетін білікті мамандар жұмыс атқаруда.

Қандастарды жаңа ортаға бейімдеу және кәсіпкерлікпен айналысуларына жағдай жасау үкіметтік органдардың басты жауапты қызметтерінің қатарына жатады. Бұл мақсатта үкіметтік ұйымдар тиісті жұмыстарды атқарып, айтарлықтай нәтижелерді көрсетті.

Сонымен қатар, Ақтау қаласында 2016 жылы жаңа бейімдеу орталығының құрылысы басталып ол сәтті аяқталды. Бұл бейімдеу орталықтарында мемлекеттік тілде сөйлеуге және жазуға үйрету курстары ашылған. Сондай-ақ, мүмкіндігінше орыс тілінде түсінуге және сөйлеуге үйрететін курстар қарастырылған. Оралмандардың түрлі қалаларда шоғырланып өмір сүруін қарастыру да мемлекеттік ұйымдарда ойластырылған. Мысалы, оралмандардың өздерін тарту арқылы Астана, Алматы, Шымкент қалаларында арнайы шағын аудандар құрылысы іске қосылды. Мысалы, Астана қаласының Сарыарқа ауданында «Нұрбесік» шағынауданы салынды.

Ал, 2010 жылдан бастап әр облыстың әкімшіліктерінің жанынан оралмандар кеңесі құрылды және мемлекеттік органдармен тығыз әріптестіктер орнатты. Оралмандар кеңесі көшіп келген этникалық қазақтардың жергілікті қоғаммен арадағы байланыстарын реттеуге бағытталған. Кеңес айына бір рет ұйымдастырылып тұрады және ортадағы түйіткілді мәселелерді талқылайды. 2021 жылы «оралман» терминіне заң жүзінде өзгерістер енгізіліп ол «қандастар» деген атауға ауыстырылды. Жалпы алғанда 1991-2022 жылдар аралығында елімізге 1 089 700 қазақ шет мемлекеттерден көшіп келді. Олардың көшіп келуі демографиялық өсімнің тұрақталуы мен дамуына айтарлықтай ықпал етті. Сонымен қатар, сыртқы көші-қоннан күрделі ахуалға тап болған солтүстіктің өңірдің қалалары мена ауылдарының демография-лық жағдайының тұрақталуына әсер етті. Бүгінгі таңда Қостанай облысының Жітіқара, Рудный қалаларында қандастардың үлкен бөлігі қоныстанған [2].

Қазақстанның демографиялық ахуалының динамикасын тәуелсіздік тарихында 3 рет өткізілген ұлттық халық санағы айқындайды. Ең бірінші ұлттық халық санағы 1999 жылы өткізілді. Келесі халық санағы 2009 жылы өткізілді және оң өсім көрсеткіштерін тіркеді. 1999 жылмен салыстырғанда 2009 жылғы халық санағы тұрғындардың 1 028 316 артқандығын айқындады. Яғни, 1999 жылмен салыстырғанда 2009 жылы халықтың саны 6,9% өскен. Соңғы Ұлттық халық санағы 2021 жылы өткізілді. 2021 жылғы халық санағы 19 169 550 адамды тіркеді және 1999 жылғы халық санынан 3 миллионға жуық өскендігін негіздеді [6].

Демографиялық құрылымдағы басты критерилердің бірі ол халықтың жас мөлшерінің шамасы екендігі белгілі. 2015 жылға дейін Қазақстандағы халықтың құрамының басты бөлігін егде жастағы адамдар құрады. 2009 жылы Қазақстанның тұрғындары демографиялық кәрілік шегінен өтті. Яғни, 2009 жылғы статистикалық деректер көрсеткендей тұрғындардың 7,1% 65 жастан асқан адамдар құраған [12]. 2011 жылы бұл көрсеткіш 6,6% шаманы тіркеді. БҰҰ-ның демографиялық кәрілік шкаласына сәйкес Қазақстан 2011 жылы демографиялық кәрілік аймағына енген болатын [7, б. 39].

Жоғарыда аталған ахуал тек 2015 жылы түзеле бастады. 2015 жылғы деректердің негізінде тұрғындардың жасару көрсеткішінің ұлғайғандығына көз жеткіземіз. Бұған бірінші кезекте табиғи өсімнің күрт өсуі етті. Демографиялық құрамның келесі компоненттерінің бірі ол қала және ауыл тұрғындарының аралсалмағы болып табылатындығы сөзсіз. 2009 жылғы халық санағына сүйенер болсақ, қала тұрғындары 9% басым болған. Оның көрсеткіштері келесі жылдары тек ұлғаю құбылысына ие болды. 2022 жылғы деректерге қарағанда қала тұрғындарының саны 1,81% өссе. Ауыл тұрғындары 0,6% өскен. Соңғы мәліметтер бойынша Қазақстандағы ауыл тұрғындарының үлесі 38,2%, қала тұрғындары 61,8 құрайды [12]. Жоғарыда көрсетілген деректер Қазақстанның қала тұрғындарының ақырын және тұрақты өсіп келе жатқандығын айқындайды. Бұл өсу құбылысы жалпы тарихымызда 1970 жылдан бастау алған болатын. 1959 жылы қала тұрғындарының үлесі 44,5% болса, 1970 жылы 50,9% құрап бірінші рет ауыл тұрғындарының үлесінен ұлғайған болатын. 1979 жылы қала тұрғындары 54,3% жетіп кейінгі жылдары ақырын өсу ағымына ие болды [3].

Болжамдарға қарағанда Қазақстанның тұрғындарының қалаларға көшу қарқыны алдағы жылдары арта бермек. Қазірдің өзінде елімізде 3 ірі мегаполистің болуы қалалардың тұрғындарының арта беретіндігін нақтылап отыр. Бірақ, біздің көзқарасымыз бойынша қалалардың тұрғындарының санының арту үдерісі біркелкі болмайтындығына жетелейді. Себебі, Астана, Алматы және Шымкент қалаларының тұрғындарының санының жылдан-жылға өсу көрсеткіші артқанымен, орта және шағын қалалардың тұрғындарының көлемі баяу өсу үстінде екендігін байқауға болады. Тіпті, бірқатар қалалардың тұрғындарының саны 1990 жылдардағы жаппай сыртқы көші-қонның әсерінен әлі өзінің қалпына келе алмай отыр [8].

Мысалы, Арқалық, Кентау қалаларының тұрғындарының саны күрт кеміп кетті немесе бұрынғы қалпын орнына толтыру үстінде екендігін көреміз. Павлодар, Семей, Қостанай қалаларының

тұрғындарының саны да 1990 жылдармен салыстырғанда айтарлықтай артпағандығын аңғарамыз. Мысалы, Павлодар қаласының тұрғындарының саны 1999 жылы 300 503 адам болса, 2021 жылы 334 225 адамды тіркеді. Яғни, жиырма жылдан астам уақытта 30 мыңнан астам тұрғынға саны артқан. Ал, қазіргі мегаполистердің біріне жататын Шымкент қаласының тұрғын саны 1999 жылы 435 300 болса, 2021 жылы 1 047 167 адамды тіркеді [12]. Ал, 2023 жылы Шымкенттің тұрғындарының саны 1 191 877 адамға жеткен [9]. Яғни, аталған қала тұрғындарының саны жиырма жылда 3 есеге жуық артқан. Жоғарыда аталған статистикалық мәліметтерді талдай отырып, Қазақстандағы қалалардың тұрғындарының жалпы санының өсу көрсеткіштері әртүрлі формаға ие екендігін анықтайды.

Жалпы 30 жылдан астам уақыт өткен тәуелсіздік жылдарындағы демографиялық ахуалға баға бере отырып, Қазақстанның тұрғындарының санының өсу құбылысын бағамдай келе тұрғындардың 5 миллионға артқандығына көз жеткіземіз. Бұл біздің демографиялық саладағы басты жетістіктеріміздің бірі екендігі сөзсіз. Соңғы жылдардағы табиғи өсім 1,3% құрағандығын көреміз. 2020-2022 жылдардағы туу көрсеткіші 1000 адамға шаққанда 22,8 нәрестені тіркеп, әр жас отбасыда орташа 3 баладан бар екендігі белгілі болды [10]. Үкіметтің әлеуметтік жәрдемдері жас отбасыларды бала әкелуге деген тәуекелдерін азайтты. Бұған қалалардағы пәтер мәселесінің шешім табуы да әсер етуде. Соңғы жылдары мемлекеттік түрлі бағдарламалардың аясында отбасыларға аз пайызбен пәтерлерді жалға беру немесе сату көрсеткіштерінің ұлғайғандығы анық.

Демографиялық ахуалдың реттелуі мен қоғамға ықпалы мемлекеттің ішкі экономикалық-әлеуметтік күйіне қатты тәуелді екендігін мойындаймыз. Сонымен қатар, экономиканың-әлеуметтік ахуалдың белгілі бір шамаларда демографиялық үрдістің даму бағыттарына тікелей байланысты екендігін жоққа шығармаймыз. Екі үрдіс те бір-бірінен ажырағысыз қоғамдық үрдістер болып табылады. Демографиялық ахуалдың бақылаудан шығуы және тұрақтылықтан айырылуы мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық саясатына нұқсан келтіретін факторлардың қатарына жатады [11].

Соңғы кездері Қазақстандағы туу көрсеткішінің артуы және оған жасалатын мемлекеттік қамқордың өсуі демографиялық дамуды бақылайтын қосымша тетіктерді жасауды қажет ететіндігін ортаға шығарып отыр. Себебі, 2000 жылдардың басында біздің демографиялық саясат санға жұмыс жасады және оны өз деңгейінде орындады деуге толықтай негіз табылады. Ал, ендігі кезекте сапаға жұмыс жасаудың уақыты да таяп қалғандығын бірқатар демограф ғалымдар пайымдауда [12].

Біздің пайымдауымыз бойынша демографиялық өсімнің арту шарттары мемлекеттің экономикалық-әлеуметтік қуатына сәйкесінше түзіліп отыруы тиіс. Бұл демографиялық жарылыстың теріс салдарларын тартпауға жетелейтін факторлардың біріне жатады. Әлемдік демографиялық тәжірибелер көрсеткендей, демографиялық өсімнің шамадан тыс көрсеткіштері мемлекеттің экономикалық-әлеуметтік ресурстарына кері әсерлерін тигізген. Оның мысалдарына оңтүстік шығыс Азия мен Африка елдері жатады. Әлемдік тарихи-демографиялық тәсілдер мен жолдарды ескере отырып, әлеуметтік-экономикалық және саяси-ұлттық мүдделерді тең ұстайтын демографиялық даму ахуалын қалыптастыру, кез-келген мемлекеттің берік болашағының кепілі екендігі сөзсіз.

Талқылау. Қазақстанда демографиялық ахуалды талдау бойынша тарихнама қалыптасу үстінде. Әсіресе, Қазақстанның тәуелсіздік жылдарындағы демографиялық дамудың үрдістерін зерттеу бойынша тарихнама 2010 жылдардан бастап жаңа деңгейге көтерілді. Бұл тұрғыда Астана қаласындағы Мемлекет тарихын зерттеу институтының ғалымдары үлкен үлес қосты. Ал, Қазақстанның патшалық Ресей мен Кеңестер Одағы дәуірлеріндегі демографиялық дамуын ғылыми айқындайтын тарихнама М.Х. Асылбеков, М.Қ. Қозыбаев, Ж.Б. Абылхожин, К.С. Алдажуманов, А.М. Жаркенова, М. Татимов, А. Құдайбергенова, В.В. Козина еңбектері арқылы жан-жақты көрініс тапқан. Аталған ғалымдар Қазақстанның патшалық Ресей дәуіріндегі демографиялық құрылымының ерекшеліктері мен қоғамдық өзгерістерге тигізген аспектілерін жан-жақты айшықтауға мән берген.

Кеңес дәуіріндегі Қазақстанның демографиялық ахуалының тарихи-саяси және әлеуметтік-ұлттық аспектілерін ғылыми зерттеу тәуелсіздік жылдары жаңа деңгейге көтерілді. Тарихшы ғалымдар кеңестік саясаттың ұлттық демографиялық сипатқа жасаған теріс ықпалдарын жаңа ғылыми ұстанымдар мен архив деректері негізінде қарастыруға назар аударды. Осы бағытта тың материалдар мен құжаттар айналымға енді. Кеңестік Қазақстанның демографиясының қалыптасу және даму бағыттарын сипаттайтын ғылыми еңбектер жарыққа шықты. Бұл тұрғыда М.Х. Асылбеков, А. Құдайбергенова есімдерін айрықша атаған жөн.

Қазақстанның тәуелсіздік жылдарындағы демографиялық күйі мен ерекшеліктерін зерттеу кеңестік буын зерттеушілерімен жалғасын тапқанымен, жаңа ізденушілер пайда болды. Олар жекелеген аймақтардың демографиялық даму заңдылықтары мен мәселелерін айқындауға ден қойды. Р.Б. Абсаттаров, Д.Д. Ешпанова, Л. Деловарова сынды зерттеушілердің жарияланымдарында 1990-2000 жылдардағы

Қазақстанның демографиялық ахуалы мен мемлекеттік тәжірбиесі туралы жігі талдаулар жасалынған [12].

Тәуелсіздіктің бастапқы жылдарындағы демографиялық ахуал кері көрсеткіштерге ие болды. Бұл құбылыс негізінен сыртқы көші-қон мен табиғи өсімнің кемуімен түсіндіріледі. Кеңестік жылдары Қазақстанға күштеп немесе мемлекеттік саяси-шаруашылық себептермен қоныстандырылған басқа этностар тарихи отандарына оралуға мүмкіндік алды. Осының әсерінен демографиялық өсім күрт төмендеді. 1990 жылдардағы әлеуметтік-экономикалық дағдарыс халықтың отбасылық құндылықтары мен санасына қатты әсерін тигізді.

1990 жылдары тұрғындардың туу көрсеткіштері төмендеді және табиғи өсімнің теріс сальдосына ықпал етті. Жоғырада айтылған мәселелерді зерттеу және ғылыми айналымға енгізу жұмыстары әлі күнге дейін далғасын табуада. Солтүстік өңірлердегі демографиялық баланстың бұзылуы және оны ретке келтіру мәселелері соңғы уақыттардағы тарихи-әлеуметтік ғылымдардың нысанына айналып отыр. С.И. Ковальская, К.Г. Аканов Қазақстанның астанасының Ақмолаға ауысуындағы демографиялық және көші-қон аспектілеріне жүйелі талдау жасаған. Ғалымдар Ақмолаға Елордасының ауысу қадамын ұлттық демографиялық ахуалды реттейтін құрал ретінде бағалап, оның тұрғындарының өсу динамикасына көңіл аударған.

Қорытынды. Қазақстанның демографиялық дамуы мен көші-қон ерекшеліктері мемлекетіміздің әлеуметтік-экономикалық және қоғамдық-саяси даму бағыттарын айқындайтын мәселелердің қатарына жатады. Қазақстан Республикасы демографиялық ахуалды реттеу бойынша бірқатар тарихи тәжірбиелерді бастан өткізді және оның оң нәтижелерін бүгінгі таңда сезінуде. Қазіргі таңда еліміздің табиғи өсу өсу қуаты қалпына келіп, сыртқы және ішкі көші-қон ағымдары тұрақталған күйге жетті. Демографиялық жарылыс пен жаһандық жаңғырулардың белгілерінің біріне жататын қала тұрғындарының ұлғаюы Қазақстанда да жүріп жатыр. Қала мен ауыл арасындағы көші-қон үрдісін реттеу және тұрақтандыру бүгінгі мемлекеттік демографиялық саясаттың басты міндеттерінің бірі болып табылады.

Қазақстан посткеңестік елдердің арасында сыртқы көші-қонның теріс зардаптарын тартқан елдердің біріне жатады. Бірақ, оның салдарларын мақалада сипатталғандай мемлекеттің реттеуші тетіктері жолға қойған болатын. Қазақстанның демографиялық саладағы тәсілдеріне әлемнің басқа елдерінің де зор қызығушылықпен қарағандығын білеміз.

Мақалада қозғалған статистикалық мәліметтер мен өзіндік пайымдар Қазақстанның демографиялық ахуалының тарихи кезеңдері мен алдағы күтілетін болжамдарын талқылауға септігін тигізді. Тақырыптың зерттеулік құндылығы әрі қарай көлемді ғылыми жұмыстармен жалғасын тауып, соңғы демографиялық ахуалдың өзгеру шамаларын анықтауға бағытталатын болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Л.Ф. Деловарова. *Демографическое развитие казахстана и основные направления миграционной политики на современном этапе. Народо́население. № 1. 75-82 бб.*
2. *Население Республики Казахстан. Итоги Национальной переписи населения Республики Казахстан 2009 года. Том 1: Статистический сборник. Под ред. Смаилова А.А. Астана, 2011. 242 с. [22-26 сс.]*
3. *Миграция на постсоветском пространстве: тенденции, последствия и перспективы. Аналитический доклад по итогам международного научно-практического семинара. – М.: МГУ, 2011, декабрь 2-3. Режим доступа: <http://moscow.iom.int> (18.11.2022)*
4. *Государственный статистический комитет Казахстана. Режим доступа: <http://www.stat.kz>. (04.02.2023)*
5. *Андреев А.А. Иммиграция русского языка в современный Казахстан (XX—нач. XXI века). Режим доступа: <http://kz.ethnology.ru/win/rus—now.html>. (15.11.2022)*
6. *А.Н. Алексеенко, Ж.С. Аубакирова. Население Казахстана в 50-80-е годы XX века: Демографический взрыв и особенности этносоциальных эволюций. Вестник НГУ. Серия: история, филология. 2017. Том 16, № 8. [127-142 б.]*
7. *Национальный состав, вероисповедание и владение языками в Республике Казахстан. Итоги национальной переписи населения 2009 г. в Республике Казахстан: Стат. сб. Под ред. А. А. Смаилова. Астана: Агентство РК по статистике, 2010. 378 с. [38-45 бб.]*
8. *Демографический ежегодник Казахстана. Алматы: Госкомстат РК, 1996. 250 с. [15, 23 б]*
9. *Курганская В.Д. Казахская модель межэтнической интеграции. Алматы, 2008. [14 б]*
10. *Малинин Г.В. Теория и практика меэтнического и межкультурного взаимодействия в современном Казахстане: учеб. пособ. для вузов. Алматы: Дайк-Прес, 2010. [8, 96.]*

11. Ешпанова Д.Д. Особенности современной миграционной политики Казахстана. Экономика, статистика и информатика. № 4, 2009. [105, 106 бб.]

12. Альшанская Анна. Демографическое развитие Казахстана: анализ основных трендов. Режим доступа: <https://strategy2050.kz/ru/news/demograficheskoe-razvitie-kazahstana-analiz-osnovnykh-trendov/> (21.11.2022)

References:

1. L.F. Delovarova. Demograficheskoe razvitie kazahstana i osnovnye napravleniya migracionnoj politiki na sovremennom etape [Demographic development of Kazakhstan and the main directions of migration policy at the present stage]. Narodonaselenie. № 1. 75-82 bb.

2. Naselenie Respubliki Kazahstan. Itogi Nacional'noj perepisi naseleniya Respubliki Kazahstan 2009 goda [Population of the Republic of Kazakhstan. Results of the National Population Census of the Republic of Kazakhstan in 2009]. Tom 1: Statisticheskij sbornik. Pod red. Smailova A.A. Astana, 2011. 242 s. [22-26 ss.]

3. Migraciya na postsovetском prostranstve: tendencii, posledstviya i perspektivy [Migration in the post-Soviet space: trends, consequences and prospects]. Analiticheskij doklad po itogam mezhdunarodnogo nauchno-prakticheskogo seminara. M.: MGU, 2011, dekabr' 2-3. Rezhim dostupa: <http://moscow.iom.int> (18.11.2022)

4. Gosudarstvennyj statisticheskij komitet Kazahstana [State Statistical Committee of Kazakhstan]. Rezhim dostupa: <http://www.stat.kz>. (04.02.2023)

5. Andreev A.A. Immigraciya russkogo yazyka v sovremennyj Kazahstan (XX — nach. XXIveka) [Immigration of the Russian language to modern Kazakhstan (XX — beginning XXI century)]. Rezhim dostupa: <http://kz.ethnology.ru/win/rus—now.html>. (15.11.2022)

6. A.N. Alekseenko, Zh.S. Aubakirova. Naselenie Kazahstana v 50-80-e gody XX veka: Demograficheskij vzryv i osobennosti etnosocial'nyh evolyucij [The population of Kazakhstan in the 50-80s of the XX century: Demographic explosion and features of ethnosocial evolutions]. Vestnik NGU. Seriya: istoriya, filologiya. 2017. Tom 16, № 8. [127-142 b.]

7. Nacional'nyj sostav, veroispovedanie i vladenie yazykami v Respublike Kazahstan [National composition, religion and language proficiency in the Republic of Kazakhstan]. Itogi nacional'noj perepisi naseleniya 2009 g. v Respublike Kazahstan: Stat. sb. Pod red. A. A. Smailova. Astana: Agentstvo RK po statistike, 2010. 378 s. [38-45 bb.]

8. Demograficheskij ezhegodnik Kazahstana [Demographic Yearbook of Kazakhstan]. Almaty: Goskomstat RK, 1996. 250 s. [15, 23 b]

9. Kurganskaya V.D. Kazahstanskaya model' mezhetnicheskoy integracii [Kazakhstan model of interethnic integration]. Almaty, 2008. [14 b]

10. Malinin G.V. Teoriya i praktika meeeetnieskogo i mezhhul'turnogo vzajmodejstviya v sovremennom Kazahstane [Theory and practice of interethnic and intercultural interaction in modern Kazakhstan]: ucheb. posob. dlya vuzov. Almaty: Dajk-Pres, 2010. [8, 9b.]

11. Eshpanova D.D. Osobennosti sovremennoj migracionnoj politiki Kazahstana [Features of modern migration policy of Kazakhstan]. Ekonomika, statistika i informatika. № 4, 2009. [105, 106 bb.]

12. Al'shanskaya Anna. Demograficheskoe razvitie Kazahstana: analiz osnovnykh trendov [Demographic development of Kazakhstan: analysis of the main trends]. Rezhim dostupa: <https://strategy2050.kz/ru/news/demograficheskoe-razvitie-kazahstana-analiz-osnovnykh-trendov/> (21.11.2022)